

Муниципальное бюджетное дошкольное образовательное учреждение
«Детский сад №4 «Березка»

Оскуола иннинээби саастаах оболорго чабырбабы үөрэтии ньымалара

Толордо: Коротова Оксана Дмитриевна
Бэлэмнэнии бөлөх иитээччитэ

с.Сунтар, 2023с

Саха норуота былыр былыргыттан баай ис хоһоонноох тылынан уус-уран айымныылаах. Тылынан уус-уран айымныы оҕону иитиигэ дьайар күүһэ олус улахан. Чабырҕах – саха норуотун мындыр айымныыта буолар.

“Чабырҕах» диэн тыл үөскээһинин ырытан көрдөххө маннык: олоҕо тыаһы үтүктэр “чап» (икки чараас тимир бэйэ - бэйэтигэр охсуллар тыаһа) диэн тылтан тахсар. Онтон *-рбаа* сыһыарыынан «чабырҕаа» (түргэнник эт) диэн туохтуур үөскүүр, салгыы *-х* сыһыарыы көмөтүнэн аат тыл үөскүүр. Саха тылыгар “Чап гына эттэ» диэн фразеологизм “түргэнник, сөрү сөпкө этэ оҕуста» диэн өйдөбүллээх туттуллар. Ол аата “чабырҕах” – “түргэн, сытыы тыллаах айымныы» диэн буолар.

Тылы өһү-имитэргэ, сытыы бэргэн тылынан олох куһаҕан өрүттэрин, итэҕэһи - быһаҕаһы, сыһыаны -халтыны сытыы-кылыс тылларынан дьүһүйэргэ, эбэтэр уһулччу умнуллубат түгэннэри, үөрүүнү-көтүүнү, сүргэ өрө күүрүүтүн сөбүүнү тылларынан айан хоһуйарга дьарыктыырын таһынан, элбэх тылы-өһү өйгө тутар дьобуру сайыннарар, мэйии үлэтин эрчийэр дьохуннаах. Оҕону иитиигэ чабырҕах олус улахан суолталаах.

Билинни кэмнэ оҕо төрөөбүт тылынан санарарыгар, кэпсэтэригэр, бодоруһарыгар араас кыһалҕалары көрсөрө баар суол, онно көмпүүтэр, тэлэбиисэр, төлөпүөн күүскэ сайдыбыт кэмнэригэр бу кыһалҕа ордук сытыытык турар. Билигин оҕо кыра эрдэҕиттэн аныгы үйэ тиэхиникэтигэр убанан ордук атын омук тылыгар сыстар, төрөөбүт тылын билбэт буолан иһэр, оҕо төрөөбүт тылыгар итиллэригэр мэхэйдэр үөскүүллэр.

Кэтээн көрүү түмүгүнэн, оскуола иннинээҕи саастаах оҕо араас дорҕоону таба санарбат түбэлтэтэ эмиэ араас:

1. Санарар аппараата ситэ сайдыбатах, айылҕаттан итэҕэс;
2. Санарар аппарата үчүгэй эрээри, былчына сайдыбатах;
3. Уоһун –тиһин, тылын сыһа туттар, хамсатар;
4. Нууччалыы тыллаах, сахалыы өйдөөбөт.

Сахалыы дорҕооннору этэригэр ыарырҕатар, кыбыстар. Бу ыарахаттары туоратарга, оҕо дорҕоону таба санарарын хаачыйыахха наада. Оҕо таба санарар буолбутун кэннэ дьэ чабырҕаҕы үөрэтэбит.

Кыратыттан тылы таба туттарга, чуолкайдык санарарга үөрэммит оҕо чобуо, дьону кытта биир тылы булар, сатаан кэпсэтэр, наадатын быһаарсар, бэйэтигэр эрэллээх буола улаатар – онно чабырҕах көмө, тирэх буолар.

Чабырҕах ис хоһооно: Чабырҕах анардас тыл эрэ оонньуута буолбакка, таайтаран этэр кистэлэн ис хоһоонноох, саха тылын бары баайын, сүмэтин, ильдэ сылдыар саха фольклорун биир ураты жанра буолар. Сахалыы дорҕооннорго эрчийэр тиһиккэ олук буолар. Оҕо тэтимнээхтик лабырҕаччы ааҕан толоро үөрэнэрэ, сатабылын көрдөрөрө, тыла -өһө чуолкайданара, тыына

уһуура, санарар тэтимэ, толорор мастырыстыбыата уһууааччы ситиһиилээх үлэтин түмүгэ буолар.

Дьарык саха тылыгар уһуйар. Түргэнник-ыраастык сангарарга эрчийэр. Маннай саҕалыырга чабырҕабы оҕолорго бөлөбүнэн толорторо үөрэтии ордук табыгастаах ньыма буолар. Оҕо оҕоттон түргэнник үтүктэн үөрэнэр, онтон биирдиилээн чабылхай оҕо тахсар.

Сыала: Оҕо сангарар сангатын сайыннаран, төрөөбүт төрүт тылыгар уһуйан, билэр көрөр баҕатын уһугуннаран, чабырҕабы лабырҕаччы этэргэ үөрэтии.

Соруктара:

1. Оҕоҕо тыныны, сирэй, харах, тыл, уос былчыннарын сайыннарыыга эрчиллиилэри оноруу, тыл-өс имитии.

2. Оҕоҕо сахалыы дорҕооннору (кылгас-уһун, аһаҕас-бүтэй, дифтоннары) чуолкайдык сангарарга эрчийии.

3. Оҕону төрөөбүт тылынан ыраастык сангарарга үөрэтии.

4. Оҕоҕо оҕо чабырҕабын толороругар, оҕо тэтимнээхтик лабырҕаччы ааҕан толоро үөрэниитэ, сатабылын көрдөрөрө, тыла чуолкайданара, тыына уһуура, сангарар тэтимэ, толорор маастырыстыбатыгар уһуйуу.

Чабырҕабы сүннүнэн түөрт күрүннэ араарыллар:

1. Оҕо чабырҕаба
2. Көрдөөх-күлүүлээх таайтаран этэр кистэлэн ис хоһоонноох чабырҕах;
3. Хаадьы-элэк, олоххо баар түктэри көстүүнү саралыыр;
4. “Билбит-көрбүт” диэн чабырҕах.

Оҕо чабырҕабын туһата:

- 1) оҕо тылын имитэр, өйүн эрчийэр, сайыннаран;
- 2) ойуулаан дьүһүннээн көрөр дьобурун сайыннаран;
- 3) тыныны уһатар, тынаны эрчийэр;
- 4) үөрдэр -көтүтэр, сүргэни көтөҕөр, иитэр-үөрэтэр;
- 5) сангарар санганы кытта дьүөрэлээн хамсаныы эти-сиини уһугуннаран, уран тылга уһуйар.

Чабырҕахтыахпыт иннинэ тыныныга, сирэй, харах, тыл, уос былчыннарын сайыннаран эрчиллиилэри оноробут.

1) Тыныныга эрчийилли

- муннунан тыынан салгыны искэ киллэрии, уоһу «о» дорҕоонунан тутан истэн айаҕынан сыыйа салгыны таһаарыы.

Эрчиллиилэр:

- сибэккини сыттааһын;
- току-току ньээми үрүү (ообуй обус, түү);
- биир тыныныга ахсаан аабыы (1-20-30...);
- саары үрүү уо.д.а

2) Сирэй былчындын эрчийн

- айабы аты, сынаабы аллараа түхэри;
- үөһэ уонна алара тиистэри холбоон баран уоһу араастаан хамсаты;
- аллараа тиистэри, сынаабы инники диэки сыбарыты, айабы атан баран, сынаабы үөһэ-аллара хамсаты;
- сирэйи тарбах төбөтүнэн имэрийи, уһугуннары;
- төбөнү уна-ханас хамсаты, эргити.

3) Харах былчындын эрчийн

- харах тулатын тарбах төбөтүнэн чаһы стрелкатын хоту имэрийи;
- тойон эрбэби муннугар сыһыаран баран, ылгын чыгыйаны хамсатан уна-ханас, үөһэ-аллара көрүү;
- харабы үөһэ-аллара, уна-ханас көрүү, эргити;

4) Тыл былчыннарын эрчийн

- тылы айах иһигэр үөһэ, аллараа токурутуу, ыстааһын, уна-ханас хамсаты;
- тылы бэлэс диэки иһирдэ анны;
- айабы атан аллара түхэрэн, тылгын ыалдыар диэри муннуга тириэрдии.

5) Уос былчындын эрчийн

- уоһу о, ы дорбооннорунан ырбатан хамсаты;
- уоһу у дорбоонунан төгүрүтүү, чорботуу;
- уоһу чорботон баран иннигэр уһаты, уна-ханас хамсаты.

Тыл дорбооннорун чуолкайдык этиигэ үөрэти:

1. а-ы, о-у, э-и, ө-ү;
2. аа-ыы, оо-уу, ээ-ии, өө-үү;
3. быа, буо, бүө, биэ;
4. гбда-гбды, гбдо-гбду, гбдэ-гбди, гбдэ-гбду;
5. смта-смты, смто-смту, смтэ-смти, смтэ-смту;
6. прша-пршы, пршо-пршу, пршэ-прши;
7. кнга-кнгы, кнго-кнгу, кнгэ-кнги, кнгэ-кнгу;
8. лча-лчы, лчо-лчу, лчэ-лчи, лчэ-лчу.

Обо тылын имитэр, өйүн эрчийэр чабырбахтар

Харыйа-хоруй	Лаглай-лыглый
Холбуйа-халбыйа	Логлой-луглуй
Хаахыр-кыыкыр	Лэглэй-лиглий
Хаххан-халбан	Лэглэй-луглуй

Наннах-ныннах	Таммах-тыммах
Ноннох-нуннух	Томмох-туммух
Нэnnэх-нинник	Тэммэх-тиммих

Нөннөх-нүннүк

Тэммэх-туммух

(А.Скрябина. *Чабырѳаѳы үөрэтии ньымалара. Дьокуускай, 1994, 8с*)

Түмүкпэр этиэм этэ, чабырѳах оскуола иннинээѳи саастаах оѳоѳо тылы чуолкайдык санарарыгар, чобуо, сатаан кэпсэтэр, наадатын быһаарсар, бэйэтигэр эрэллээх буола улаатарыгар улахан тирэх буолар эбит.

Туттуллубут литература:

1. Герасимова, М.А.-Сэнээрэ. Чоргуй, чобуо чабырѳах!- Дьокуускай: Бичик, 2013.
2. Скрябина, А. Д. Методы обучения чабырѳах: скороговорки.- Якутск, 1994.
3. Спиридонова С.Е. Чабырѳах ситимэ